

परिशिष्टम्

व्यवहार-वाक्यानि

हरिः ॐ / नमो नमः/ नमस्कारः/ प्रणामः!	— Hello!
सुप्रभातम्	— Good morning
सुमध्याह्नम्	— Good afternoon
शुभरात्रिः	— Good night
अस्तु	— Alright/ Okay
कृपया	— Please
धन्यवादः	— Thank you
स्वागतम्	— Welcome
क्षम्यताम्	— Excuse me/ Pardon me/ Sorry
चिन्ता मास्तु	— Don't worry
श्रीमन्	— Sir
मान्या/आर्या	— Lady
साधु-साधु/ समीचीनम्	— Very good
आम्	— Yes
ना	— No
अलम्	— Enough/ Stop
श्रीमन्! अहं जल-पानार्थं गन्तुम् इच्छामि?	— Sir! May I go to drink water?
श्रीमन्! अहं लघुशङ्कार्थं गन्तुम् इच्छामि?	— Sir! May I go to toilet?
श्रीमन्! अहं किम् कार्यार्थं गन्तुम् इच्छामि?	— Sir! I want to go for some work?
अहं प्रष्टुम् इच्छामि	— I want to ask something
अहं न जानामि	— I don't know
मया न ज्ञातम्	— I didn't understand
कथमस्ति भवान्/भवती?	— How are you?
आगच्छन्तु	— Come in

उपविशन्तु	— Sit down
उत्तिष्ठन्तु	— Stand up
ज्ञातम् वा ?	— Do you understand?
बहिर्गच्छतु	— Get out
अलं वार्तालापेन/ मा वदत	— Don't talk
पुनः मिलामः	— See you again
जन्मदिनस्य शुभाशयाः	— Happy birthday
नववर्षस्य शुभाशयाः	— Hearty greetings for a happy New Year
सफलतायै अभिनन्दनम्	— Hearty congratulations on your success
शुभाः ते पन्थानः	— Happy journey
नववर्षं नवचैतन्यं ददातु	— Let the new year bring a new life
भवदीयः समारम्भः यशस्वी भवतु	— Wishing the function a grand success
शतं जीव शरदो वर्धमानाः	— May you live for a hundred years
भवतः नाम किम्?	— What is your name?
भवान् कुत्र गच्छति?	— Where are you going?
भवान् कस्यां कक्षायां पठति?	— In which class do you study?
भवतः विद्यालस्य नाम किम्?	— What is the name of your school?
भवान् कुत्र वसति?	— Where do you live?
मम नाम अस्ति	— My name is
अपि कुशलं ते/ भवतः/ भवत्या?	— Are you fine?
कथं चिरादागतोऽसि?	— Why did you come late?
किं जातम्?	— What happened?
अपि सर्वं कुशलम्?	— Is everything Okay?

भवान् ह्यः कुत्र गतः आसीत्?
भवता/भवत्या किं पृष्टम्?
भवता/ भवत्या किं कथ्यते?
किम् एतत् उचितम्?
भवता/ भवत्या! ज्ञातम् एतत्?
किम् भवान्/भवती एतदर्थम्
अनुमतिः दास्यति?
मम अपि एषः विचारोऽस्ति
सर्वे कुशलिनः सन्ति
शान्तं भव
कलहं मा कुरुत
तूष्णीं भव।
उपविशत यूयम्
पाठं पठत
पाठं स्मरत
सत्यं वद
प्रियं वद
किं खादसि?
शनैः वद
उच्चैः मा वद
किमर्थम् उच्चैः वदसि?
वृथा मा वद
किमर्थम् एवं जल्पसि?
शीघ्रं कुरु
अलम् अतिविस्तरेण
अलम् अतिविकल्थनेन

— Where did you go yesterday?
— What have you asked?
— What do you say?
— Is this right?
— Do you! understand this?
— Would you give me permission
for this?
— This is also my opinion
— Everyone is fine
— Be calm
— Don't quarrel
— Be quiet
— Sit down please
— Read this lesson
— Learn this lesson
— Always speak the truth
— Always speak politely
— What do you eat?
— Speak slowly
— Don't speak loudly
— Why do you speak loudly?
— Don't speak unnecessarily
— Why are you beating around
the bush?
— Be quick
— Unnecessary elaboration is not
required
— Unnecessary selfpraise is not
required

अलम् मिथः कलहेन	— Don't quarrel
उच्चैः करतलध्वनिं कुरुत	— Clap loudly
अत्र उपविशत	— Sit here
अवकरम् इतस्ततः मा क्षिपत	— Don't throw garbage here and there
गीतं गायत	— Sing a song
मद्यं चाकलेहं देहि	— Give me a chocolate
अहम् अपि खादितुम् इच्छामि	— I also want to eat
लेखं लिखत	— Write an essay
भोजने किम् अस्ति?	— What is the menu for the meal?
गतः कालः पुनः न आयाति	— The past never comes back
समयस्य सदुपयोगं कुरुत	— Always use your time wisely
पठितस्य अभ्यासं कुरुत	— Practice what you read
मया कार्यं कृतम्	— I have completed my work
मया कार्यं न कृतम्	— I have not completed my work
पाठं स्मृतं न वा ?	— Have you learnt this lesson?
किमर्थं तूष्णीम् असि ?	— Why are you quiet?
त्वरितं कुरुत	— Do it quickly
एतत् उचितं न अस्ति	— This is not fair
निरर्थकं कार्यं मा कुरुत	— Don't do useless work
सुष्ठु उक्तम्	— Well said
सज्जाः भवत	— Be ready
अभ्यासं कुरुत	— Do Practise

ध्येय-वाक्यानि

सेवा अस्माकं धर्मः	— थल सेना
शं नो वरुणः	— जल सेना
नभः स्पृशं दीप्तम्	— वायु सेना
योगक्षेमं वहाम्यहम्	— भारतीय जीवन बीमा निगम
विद्ययाऽमृतमश्नुते	— राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्
यतो धर्मस्ततो जयः	— उच्चतम न्यायालय
शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्	— अखिल भारतीय आयुर्विज्ञान परिषद्
निष्ठा धृतिः सत्यम्	— दिल्ली विश्वविद्यालय
विद्ययाऽमृतमश्नुते	— काशी हिन्दू विश्वविद्यालय
बलस्य मूलं विज्ञानम्	— रक्षानुसंधान विकास संगठन
अहर्निशं सेवामहे	— डाक तार विभाग
सत्यं शिवं सुन्दरम्	— दूरदर्शन
आदित्याज्जायते वृष्टिः	— भारतीय मौसम विभाग
बहुजनहिताय बहुजनसुखाय	— आकाशवाणी
तत् त्वं पूषन् अपावृणु	— केन्द्रीय विद्यालय संगठन
ज्ञानविज्ञानविमुक्तये	— विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
असतो मा सद्गमय	— केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा संस्थान
सत्यमेव जयते	— भारत सरकार
धर्मचक्रप्रवर्तनाय	— लोक सभा
युद्धं प्रज्ञायै	— सैन्य विद्यालय
योऽनूचानः स नो महान्	— राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान
योगः कर्मसु कौशलम्	— भारतीय प्रशासनिक सेवा अकादमी
जननीजन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी	— नेपाल सरकार
जलेष्वेव जयामहे	— इण्डोनेशिया जल सेना
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन	— इण्डोनेशिया वायु सेना
आकाशे शत्रून् जहि	— थल सेना में वायु रक्षा विभाग
श्रमेव एव जयते	— श्रम मंत्रालय

संवादाः

1. निशा — नमो नमः सखि! एवं धावन्ती कुत्र गन्तुं तत्परा असि ?
- गरिमा — सखि! वस्तुतः अत्यन्तं त्वरायामस्मि, अद्य मम विद्यालये सौन्दर्यप्रतियोगिता अस्ति, तत्रैव गमनीयम्।
- निशा — सौन्दर्यप्रतियोगिताऽस्ति। सौन्दर्ये कीदृशी प्रतियोगिता? एतत्तु विधात्रा प्रदत्तं रूपमेव। विधातुः निर्णये कीदृशी प्रतियोगिता?
- गरिमा — एतत्तु सर्वथा सत्यं परं विधात्रा प्रदत्तं रूपं कः कथं रक्षति गुणान्वितं च करोति इति अस्य कृते प्रतियोगिता आवश्यकी।
- निशा — सखि ! त्वं सत्यं वदसि, परं किं केवलं बाह्यरूपमेव महत्त्वपूर्णम्? किम् आन्तरिकगुणानां न किमपि महत्त्वम्?
- गरिमा — एवं नास्ति सखि! विजेतृनिर्धारणाय सौन्दर्यप्रतियोगितासु बाह्यसौन्दर्येण सह मानवीयगुणानामपि परीक्षणं भवति।
- निशा — कथमान्तरिकगुणाः परीक्ष्यन्ते इति तु मम जिज्ञासा वर्धते?
- गरिमा — प्रश्नोत्तरमाध्यमेन, प्रतिभागिनीनां व्यवहारेण च आन्तरिकगुणानां परीक्षणं भवति।
- निशा — वस्तुतः एव दर्शनीया प्रतियोगिता। किमहमपि त्वया सह प्रतियोगितां द्रष्टुं चलेयम्?
- गरिमा — आम् आम्। अवश्यमेव। आगच्छ मया सह। शीघ्रं चलावः। प्रतियोगितायाः समयस्तु सञ्जातः।
2. दर्पणः — किमर्थं खिन्नाऽस्ति भवती?
- मेधा — कस्त्वम्? कथं ज्ञातं त्वया?
- दर्पणः — आश्चर्यम्! भवती मां न जानाति?
- मेधा — मम मातापितासखिभिरपि अविज्ञातं तथ्यं त्वया अवगतम्। मम कृते तु एतदेव महदाश्चर्यम्।
- दर्पणः — भो! अहं दर्पणोऽस्मि। भवती मां तव प्रतिरूपमेव अवजानातु।
- मेधा — किमेवम्?
- दर्पणः — आम्! प्रायः जनाः निजं सुन्दरतमं रूपं द्रष्टुमिच्छन्ति परं ते न जानन्ति यदहं केवलं यथायथं रूपमेव दर्शयामि।
- मेधा — उचितं कथितं त्वया। जनाः स्वार्थस्य वशीभूय अस्मान् सततं भ्रामयितुं प्रयतन्ते।
- दर्पणः — एतदर्थमेव जनाः तथ्यमवगन्तुं न समर्थाः।

- मेधा — सत्यमुक्तं त्वया। वयमपि मिथ्याप्रशंसया भ्रान्ताः भूत्वा तथ्यं विस्मृत्य अहङ्कारिणः भवामः। त्वमेव तथ्यं ज्ञापयित्वा अस्मभ्यम् आत्ममन्थनस्य अवसरं प्रयच्छसि।
- दर्पणः — एतदेव मम वास्तविकं प्रयोजनम्।
- मेधा — धन्यवादाः बोधनाय। गच्छामि खिन्नतापहरणाय। अधुना प्रतिदिनं द्रष्टुम् आगमिष्यामि।
- दर्पणः — (विहस्य) शुभास्ते सन्तु पन्थानः।
3. इक्षुदण्डः — भोः निम्बवृक्ष! निरन्तरं विशालताम् प्राप्स्यसि मत्समक्षम्। तव फलानि तु लघूनि कटूनि च। जानासि किं कियत् मधुरं अहम् अस्मि सर्वान् एव मधुररसेन पूरयामि।
- निम्बवृक्षः — आम् वस्तुतः एव त्वमतिमधुररसेन युक्तः। जनाः न केवलं खादन्ति त्वाम् अपि तु तव रसमपि मग्नतया पिबन्ति। परं यदा शरीरं व्रणयुक्तं जायते मधुरतायाः प्राचुर्येण तदा मम प्रयोगेण एव त्वचः रोगाः नश्यन्ति।
- इक्षुदण्डः — कथमेवं भणसि मित्र! अहं तु मधुरतायाः भाण्डारम्। मत्तः एव गुडशर्करयोः निर्माणं भवति यच्च मिष्टान्नानां मूलम्। मम रसपानं तु ग्रीष्मतापं हरति, एतदर्थं तु आपणे यत्र तत्र सर्वत्र इक्षुरसः विक्रीयते।
- निम्बवृक्षः — सत्यं परं तेन मधुररसपानेन मधुमेहरोगिणां व्याधिरपि वर्धते। कथं विस्मरसि इदं तथ्यम्?
- इक्षुदण्डः — विस्मरामि न परं वस्तुतः मधुमेहरोगस्य तु अन्यान्यपि बहूनि कारणानि। मुख्यतः अस्मै रोगाय जीवनचर्या, सन्तुलितभोजनाभावश्चेत्यादीनि कारणानि।
- निम्बवृक्षः — मित्र ! अहं एतन्न कथयामि यत् रोगः तव कारणेन भवति अपि तु मधुमेहरोगिणां रोगः वर्धते यदा तदा तस्य हरणाय ममोपयोगः एव हितकारी भवति।
- इक्षुदण्डः — आम् एतत्तु सर्वथा सत्यम्। एवम् आवां द्वावेव तापहारकौ उपयोगिनौ च। अत एव प्रतिवेशिनौ।
4. अङ्कुशः — अमित! अमित! आगच्छ। शीघ्रम् आगच्छ।
- अमितः — (अमितः न शृणोति)
- अङ्कुशः — अमित! भवान् कुत्र अस्ति? किमर्थं न शीघ्रम् आगच्छति।
- अमितः — आगच्छामि। आगच्छामि।
- अङ्कुशः — अवश्यमेव अन्तर्जाले कालं वृथा यापयति।

- अमितः — किम् इच्छति भवान् ?
- अङ्कुशः — अहं किञ्चित् न इच्छामि, परं भवान् दिवारात्रम् अन्तर्जाले किं करोति? कालं वृथा नयति ।
- अमितः — मया कालः वृथा न नीतः ।
- अङ्कुशः — अहर्निशम् अस्य प्रयोगं करोति तथापि कथयति- “कालं वृथा न नयामि ।”
- अमितः — आम् । आम् । सत्यं कथयामि अहम् । परियोजनार्थं सामग्रीसञ्चयनं करोमि ।
- अङ्कुशः — मृषा मा वद । सामग्रीसञ्चयनम् अर्धहोरापरिमितमेव कालम् अपेक्षते । भवान् तत्र किञ्चिद् अन्यत् पश्यति ।
- अमितः — अहं किञ्चिद् अन्यत् न पश्यामि ।
- अङ्कुशः — अन्तर्जालस्य उचितप्रयोगः एव करणीयः, अतिप्रयोगं तु वर्जयेत् ।
- अमितः — (शिरो नमयित्वा किञ्चिद् न वदति)
5. राधा — मोहिनि! किमर्थं चिन्तिता इव प्रतीयसे ?
- मोहिनी — परं मम पुत्रः अन्यथासमर्थः अस्ति । तस्य कृते विशेषविद्यालयस्य आवश्यकता अस्ति ।
- राधा — किमर्थम् ! अस्माकं वसत्याम् एव सर्वोदयः विद्यालयः वर्तते । तत्रैव प्रवेशं कारयतु ।
- मोहिनी — एतत् कथं सम्भवम्? एतादृशेभ्यः छात्रेभ्यः विशेषावधानस्य आवश्यकता भवति ।
- राधाः — विशेषविद्यालयः? न, न, भागिनि! सर्वकारस्य योजना अस्ति सर्वे विद्यार्थिनः सहैव अध्ययनं कुर्वन्तु ।
- मोहिनी — धन्यवादाः भागिनि! महतीं चिन्ताम् अपसारितवती भवती ।
- राधा — एवं नास्ति । समावेशिशिक्षायाः उद्देश्यमस्ति- सर्वे विद्यार्थिनः सर्वेषाम् आवश्यकताम् अवबुध्य परस्परं साहाय्यं कुर्वन्तु ।
- मोहिनी — किमेतत् सत्यम्? किं राकेशः अपि सामान्यबालकैः सह पठितुं शक्नोति? (विद्यालयस्य.....चलति)
- राधा — अथ किम्?
- मोहिनी — अहं राकेशस्य शिक्षार्थं चिन्तिता अस्मि ।
6. (विद्यालयस्य अवकाशाय घण्टानादः भवति सर्वे छात्राः गृहं प्रति गन्तुमुत्सुकाः धावन्तः इव प्रतीयन्ते परं गिरीशः तु मन्दं मन्दम् एव उद्विग्नमनाः भूत्वा चलति ।)
- हरीशः — मित्र गिरीश! त्वम् अवकाशे जातेऽपि गृहं प्रति गन्तुमुत्सुकः किमर्थं नैव दृश्यसे? अपि कुशलं सर्वम् ?

- गिरीशः — आम् सर्वं कुशलं परं गृहे न कोऽपि अस्ति मह्यं प्रतीक्षारतः। अतः एव मन्दगत्या गच्छामि ।
- हरीशः — किमर्थम्? त्वमेकाकी एवासि गृहे ?
- गिरीशः — आम् स्वपित्रोः अहमेव एकाकी पुत्रः।
- हरीशः — तर्हि मातापित्रोः कश्चिदपि गृहे न भवति किम् ?
- गिरीशः — नैव, मम पितरौ प्रातःकाले कार्यालयं गच्छतः । रात्रौ नववादनात्पूर्वं कोऽपि गृहं नागच्छति ।
- हरीशः — अहो! सत्यमेव चिन्तायाः विषयः। तव पितामहः इत्यादयः कुत्र वसन्ति ?
- गिरीशः — पितामहः पितामही च पितृव्येन सह ग्रामे वसतः। अधुना तानेव प्रार्थयिष्यामि यदागत्य ते सर्वे अत्रैव वसन्तु ।
- हरीशः — आम् पितामहं, पितामहीं, पितृव्यं च सर्वान् ग्रामात् आकारय ।
- गिरीशः — (शीघ्रं गच्छन्) आम् अधुनैव गत्वा दूरभाषेण संवादं करोमि। आशास्ति यत् ते ममाग्रहम् अवश्यमेव स्वीकरिष्यन्ति ।
- हरीशः — अत्युत्तमः विचारः । एवमेव कुरु ।
- गिरीशः — अस्तु मित्र! गच्छामि पुनर्मेलनाय ।
- हरीशः — शिवास्ते सन्तु पन्थानः ।

7. (सुमितः अमितः च उपवने भ्रमतः)

- अमितः — सुमित! चिन्तितः दृश्यसे ।
- सुमितः — आम्। चिन्तितोऽस्मि ।
- अमितः — किमर्थम् ?
- सुमितः — गणितपरीक्षायां मया न्यूनाः अङ्काः प्राप्ताः ।
- अमितः — तेन किम्?
- सुमितः — गणितविषयः तु अनिवार्य-विषयोऽस्ति।
- अमितः — जानामि अहम् ।
- सुमितः — परं मया तु अस्मिन् विषये सदैव काठिन्यम् अनुभूतम् ।
- अमितः — तेन किम्?
- सुमितः — अग्रे किं करिष्यामि ?
- अमितः — किं न जानासि केवलं दशमकक्षापर्यन्तम् एव अस्य विषयस्य पठनम् निवार्यम् ।
- सुमितः — जानामि तु।
- अमितः — तर्हि किमर्थं त्वं चिन्तामग्नः? चित्रकलां गृहीत्वा स्वयोग्यतां प्रदर्शय ।
- सुमितः — (किञ्चित् न वदति)
- अमितः — भवान् चित्रकलायां निपुणः अस्ति ।

- सुमितः — (शिरः प्रचालयति)
 अमितः — चित्रकलायाः माहात्म्यं तु प्रतिदिनं वर्धते एव ।
 (संवदन्तौ गृहं प्रति गच्छतः)
8. शिक्षिका — भवन्तः सर्वे दशमकक्षायाः छात्राः। किं भवन्तः स्वजीवनलक्ष्यविषये चिन्तितवन्तः ?
- एकः छात्रः — आम् महोदये! अहं गणितविषयं गृहीत्वा अभियान्त्रिकीं पठिष्यामि ।
 (मनोजः)
- शिक्षिका — शोभनम्, मनोजः तु अभियान्त्रिकीं पठिष्यति। श्यामे! त्वं किं पठिष्यसि ?
 श्यामा — महोदये! मम रुचिः सङ्गीते अस्ति, अतः अहं सङ्गीतविषयं गृहीत्वा स्नातकपरीक्षां सम्मुखीकरिष्यामि, तदनन्तरं साधनां कृत्वा सङ्गीतक्षेत्रे भविष्यनिर्माणं करिष्यामि ।
- शिक्षिका — बहुशोभनम्। तरुण! शिरः विनमय्य किं चिन्तयसि?
 तरुणः — अहं व्यावसायिक-प्रबन्धनक्षेत्रे (एम.बी.ए.) कर्तुम् इच्छामि परम्.....
 शिक्षिका — परं किम्?
 तरुणः — मम पिता एकः निर्धनः कृषकः, सः व्यावसायिक-प्रबन्धनशिक्षायै अत्यधिकं शुल्कं दातुम् अक्षमः ।
- शिक्षिका — तरुण! एतदर्थं चिन्तां मा कुरु। मेधाविनां छात्राणां कृते धनस्य कापि समस्या न भवति। सर्वे वित्तकोषाः उच्चाध्ययनाय ऋणं ददति। त्वं दत्तचित्तो भूत्वा अध्ययनं कुरु। तव शुल्कस्य चिन्ता सर्वकारस्य अस्ति। अध्ययनं समाप्य एव ऋणशोधनं कर्तव्यं भविष्यति ।
- तरुणः — सत्यम् महोदये! मम मनसः चिन्ता अपगता। धन्यवादाः ।
9. सुमेधा — (शनैः शनैः किञ्चित् वदति)
 माता — सुमेधे ! शनैः शनैः किं वदसि ?
 सुमेधा — यत् पठितं तत् स्मरामि।
 माता — परं हस्ते पुस्तकं तु न अस्ति।
 सुमेधा — (पुनः स्मर्तुं रता अभवत्)
 माता — प्रथमं स्मर तदनु पुनरावृत्तिं कुरु ।
 सुमेधा — मया स्मृतम् अधुना अभ्यासं करोमि।
 माता — पुनरावृत्तिः तु अनिवार्या ।
 सुमेधा — अध्यापकेन अपि एतत् कथितम् ।
 माता — पुनः पुनः अभ्यासेन विषयः हृदयङ्गमः भवति ।
 सुमेधा — आम्

- माता — किं जानाति भवती, पुनः पुनः अभ्यासेन एव अर्जुनः श्रेष्ठः धनुर्धरः अभवत्।
- सुमेधा — पठितं मया ।
- माता — अतः सततम् अभ्यासं कुरु ।
10. तन्वी — सखि अवनि! भवती ह्यः विद्यालयं न आगतवती। अपि कुशलिनी त्वम्?
- अवनी — आम् तन्वि! आम्, सर्वथा कुशलिनी अस्मि। ह्यः तु पक्षिणां सौन्दर्यं द्रष्टुम् पक्षिविहारं गता आसम्।
- तन्वी — अहो! अत्यद्भुतम्। कुत्रास्ति पक्षिविहारः?
- अवनी — भारते अनेके पक्षिविहाराः सन्ति अहं तु दिल्लीयाः समीये 'नोएडा' इति नगरम् अगच्छम्।
- तन्वी — के के खगाः दृष्टाः तत्र ?
- अवनी — तत्र न केवलं सामान्याः, अपि तु दुर्लभाः खगाः अपि दृष्टाः, यथा- काष्ठकूटः, नीलकण्ठः, विविधाः चटकाः परमधुना वृक्षाणां कर्तनेन वनानां नाशेन च तेषामाश्रयस्थलानि नष्टानि ।
- तन्वी — (मध्ये एव) विरम सखि विरम। मम उत्कण्ठा वर्धते ।
- अवनी — आम् एताम् अनुभूतिमेव प्राप्तुमहं तत्र गता आसम् ।
- तन्वी — आम् सत्यं कथयसि सखि! पक्षिणः यदा पक्षौ प्रसार्य इतस्ततः कूजन्तः उड्डयन्ते तदा तान् दृष्ट्वा अपूर्वा एवानन्दानुभूतिः भवति ।
- अवनी — वस्तुतः खेदस्य विषयः अस्माकं पितरः तु कथयन्ति यत् तेषां शैशवावस्थायाम् अनेके खगाः गृहेषु इतस्ततः विचरन्ति स्म।
- तन्वी — वस्तुतः अद्यत्वे नगरेषु तु पक्षिणां दर्शनं प्रायः दुर्लभमेव ।
- अवनी — तदैवाधुना पशुपक्षिसंरक्षणाय विविधाः पक्षिविहाराः, अभयारण्यानि च निर्मायन्ते।